

PEALE JA PÄRAST

ANN VEISMANN

Annotatsioon. Artiklis vaatlen lühidalt, millised tähendused on sõnal *peale*. Eriti huvitab mind, kuidas need tähendused on omavahel seotud ja mis nende tähenduste teket motiveerib. Täpsemalt teen juttu *peale* ajalistest tähendustest, millest üks, mis kirjakeeles pole aktsepteeritav, kuid on kõnekeeles väga levinud, kattub sõna *pärast* ajalise tähendusega. Pakun võimalikke oletusi, miks *peale* tähenduses 'pärast' nii laialt levib, otsides tuge peamiselt kognitiivsest semantikast. Sõna *pärast* tähendustest annan lühida ülevaate võrdluses sõnaga *peale*. Käsitluse laiemaks taustaks on kognitiivne semantika, mille üks põhiväiteid on, et polüseemilised tähendused moodustavad motiveeritud võrgustiku, kus ühest tähendusest teise üleminek on seletatav mitmesuguste kognitiivsete mehhanismide kaudu.*
Võtmesõnad: kognitiivne semantika, polüseemia, grammatilised sõnad eesti keeles

1. Sissejuhatus

Käesoleva artikli taustaks on pikem uurimus eesti keele kaassõnade polüseemiast, mida ei ole siiani põhjalikumalt käsitletud. Tihti on arvatud, et kaassõnadel (ja grammatilistel sõnadel üldse) iseseisev tähendus puudub, nad omandavad selle alles lausungis koos täistähenduslike sõnadega. Näiteks Paula Palmeos (1973) loetleb oma kaassõnade ülevaates küll suure hulga tähendusi, kuid ei pööra tähelepanu süstemaatilisele polüseemiale ega küsimusele, kuidas ja miks on ühe ja sama kaassõna (kõik)võimalikud tähendused omavahel seotud. Samas on olnud just grammatiliste sõnade polüseemia uurimine üks kognitiivse semantika huvidest, sellele on pühendatud nii teemaistungeid konverentsidel, artiklikogumikke, kui ka monograafiaid (nt Rauh 1991, Vandeloise 1991, Zelinsky-Wibbelt 1993, Tyler, Evans 2003, kui nimetada vaid mõned). Eesti keele kaassõnadest on ilmunud kognitiivse semantika vaatepunktist ülevaade sõna *üle* tähendustest ja sõna *peale* ruumivaldkonna kasutustest (Veis-

* Artikli kirjutamist on toetanud ETF-i grant nr 6510.

mann 2004 ja ilmumas), samuti on Kaja Kährik (2001) analüüsinud afiksaaladverbide *alla* ja *maha* tähendussuhteid.

Sõnaga *peale* on autorit ajendanud tegelema mitmed tegurid. Esmalt loomulikult sõna suur polüseemilisus (EKSS-is loetletud postpositsioonina 21, prepositsioonina 4 ja adverbina 15 tähendust (EKSS IV, 2: 214–218), Palmeose grammatikas on *peale* üks kõige polüseemilisematest kaassõnadest (vt Palmeos 1973)). Teiseks sõna sagedus, „Eesti kirjakeele sagedussõnaraamatu” järgi sageduselt 91. kohal, kaassõnade seas 5. kohal (vt Kaalep, Muischnek 2002), samuti on ta üks sagedasematest kaassõnadest murdecorpuse andmetel (vt Lindström jt 2000: 202). Ja kolmandaks kognitiivne esilduvus, milles *peale* on 11. kohal (vt lähemalt Veismann jt 2002: 317–319). Samuti kuulub *peale* varakult omandatavate suhtesõnade hulka lapsekeeles (vt Vider 1996, Kõrgvee 2001, Vija 2001).

Konkreetsemalt on selle artikli lähtekohaks fakt, et kirjakeeles vigaseks loetud *peale* tähenduses ‘pärast’ (*Ajaliselt*: {*peale*} pärast kooli, seminari, lõunat (ÕS 1999: 562)) on tegelikkuses nii kirja-, kõne- kui ka murdekeeles laialt levinud (vt näiteid 1a–d). Ka on selline kasutus esitatud Ferdinand Johann Wiedemanni „Eesti-saksa sõnaraamatus” (Wiedemann 1923 [1869]).

(1)

- a. AJA1990\rh1419 Selleks harvendatakse neid kohe **peale õitsemist** keemiliselt.
- b. Kas oled nõus oma elundeid **peale surma** siirdamiseks loovutama?
- c. LÜG .. ja kui **pääle kerikku lõppu** lauladeti ja ..
- d. RÄP .. e siiss tul' l'iva viil **pääle sõa** takkahn ja sis ..

Artikli näitematerjal pärineb Tartu ülikooli eesti kirjakeele korpusest 1890–1990 (esitatud näidetel on ees *AJA19jne* või *ILLU19jne*),¹ Tartu ülikooli eesti murrete korpusest (esitatud näidetel on ees *murdelühend*),² Interneti-otsingutest (märgistamata) ja katsest esimese aasta filoloogiatudengitega, kus paluti loetleda erineva tähendusega lauseid sõnadega *üle*, *peale*, *eest* ja *vastu* (need on märgistatud lühendiga *TUD* lause ees, katse viis läbi dots Renate Pajusalu 2003. aastal). Artiklis kasutan kogni-

¹ <http://www.cl.ut.ee/korpused/baaskorpus/> (12.02.2006).

² <http://www.murre.ut.ee/art.html> (12.02.2006).

tiivse grammatika mõisteid *trajektoor* (TR, ingl *trajectory*) ja *orientiir* (LM, ingl *landmark*) (vt Langacker 1987, eesti keeles vt Vainik 1995).

2. Millised on sõna *peale* tähendused?

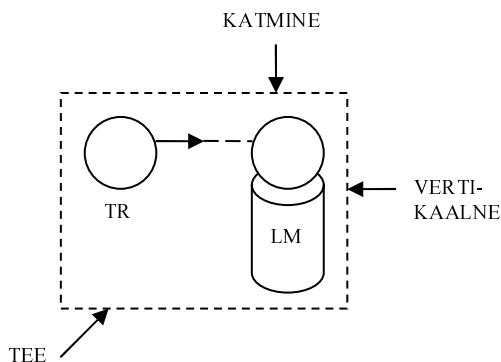
Kognitiivsest paradigmat lähtuvalt on siinse uurimuse aluseks veendumus, et sõna tähendus on olemuselt mõisteline, st sõnaga seotud tähendused on kõneleja semantilises mälus seotud mingit sellist laadi mõistelise esitusega, mis toetub meie kogemustele ja tajudele. Seda esitust on tihti seletatud skeemkujutluse kaudu (ingl *image-schema*). Tsiteerides inglise keele prepositsioonide uurijaid Andrea Tylerit ja Vyvyan Evansit on skeemkujutus „katse mõista mõistelist struktuuri või mõisteid mitte propositsioonilise info kaudu, vaid kui ruumilise ja füüsilise, st välise kogemuse taaskirjeldust.” (Tyler, Evans 2003: 30) Termin *skeemkujutus* on tuntud ka psühholoogias, kognitiivses keeleteaduses seostub see eelkõige nimedega Mark Johnson (1987) ja George Lakoff (1987, vt ka Gibbs, Colston 1995), mõisteliste esituste mudelina on seda kasutanud ka psühholoog Jean M. Mandler (1992).

Eesti keeles on kasutusel terminina nii *skeemkujutus* (Vainik 1995), *kujutlusskeem* (nt Veismann 2004) kui ka *kujundiskeem* (Erelt jt 2003). Kasutan siin artiklis neist esimest seepärast, et minu arvamust mööda annab see kõige paremini edasi *image-schema* sisu. Võib öelda, et eesti keeles kannab liitsõna põhisõna peamist tähendust, millega tegu, nii nagu raudtee on ennekõike tee, on ka skeemkujutus ennekõike mentaalne esitus sellest, mida inimene kogeb (seega pigem kujutus kui skeem). Liitsõna täiendosa aga täpsustab entiteedi omadusi (vt nt EKG I: 457–464). Skeemkujutluse puhul viitab täiendosa, kuna tegemist on skematiseeritud mõttepildiga (kusjuures skematisatsioon ei tähenda tingimata pildilisust). Pean just seepärast termineid *kujutlusskeem* ja *kujundiskeem* eksi-tavateks, et need juhivad lugeja tähelepanu liigselt visuaalsele küljele.

Siinses käsitluses lähtun mudelist, mille olen eesti keele kaassõnade tähenduste kirjeldamiseks loonud. Selle järgi paikneb tähendusvõrgustiku keskmes **skeemkujutus**. Skeemkujutlusele avaneb mitu **perspektiivi** (uuritud juhtumitel kolm), perspektiivide kaudu tekivad tähendused, mis kasutuskontekstides konkretiseeruvad kas ruumi, aja või abstraktses **valdkonnas**. Niisiis käsitlen ruumi, aega ja abstraktseid tähendusi erinevatesse kognitiivsetesse valdkondadesse kuuluvatena, kuid mitte eraldiseisvate tähendustena, sest nad toetuvad samadele skeemkujutluse perspektiivi-

dele. Kuidas sellise mudeli toel on seletatavad kaassõna kõikvõimalikud kasutused/tähendused, peaks selguma järgnevas sõna *peale* tähendusi vaadeldes.

Alustan *peale* tähenduste aluseks olevast skeemkujutlusest. Skeemkujutus on lühidalt ja lihtsustatult öeldes mõtlemismall, mis sisaldab potentsiaalselt (st millele toetudes on võimalik mõista või produtseerida) kõiki võimalikke sõna tähendusi ja/või kasutusi. Seepärast ongi skeemkujutus ühtaegu nii konkreetne (toetudes meie ruumilisele ja füüsilisele kogemusele ja võimaldades pildilist väljundit) kui ka väga abstraktne (sisaldades n-ö funktsionaalseid elemente, st meie teadmisi objektidest ja nendevahelistest suhetest). Nimetuse *funktsionaalne element* olen võtnud Tylerilt ja Evansilt, kelle järgi funktsionaalne element täiendab tähendusvõrgustiku keskmes paiknevat protostseeni (vt Tyler, Evans 2003: 51). Funktsionaalsed elemendid on näiteks mitmesugused jõudunaamilised omadused jms, mida joonisel väljendada ei saa. *peale* puhul on üheks selliseks funktsionaalseks elemendiks näiteks tugi (LM toetab TR-i, me ei saa seda kuidagi „üles joonistada”, aga me teame, et kui üks ese on teise peal, siis avaldab pealmine alumisele survet ja alumine toetab pealmist, takistades selle mahakukkumist). Graafiliselt selgitab sõna *peale* skeemkujutlust joonis 1.

Joonis 1. *peale* skeemkujutus kolme perspektiiviga

Joonisel 1 on skeemkujutus ümbritsetud punktiirjoonega, sellest väljaspool on näidatud kolme perspektiivi avanemisenurgad. Skeemkujutluse kolm võimalikku perspektiivi on TEE, KATMISE ja VERTIKAALNE perspektiiv.

Väärrib mainimist, et Birgitta Meex (1997) on just samanimelised skeemkujutlused leidnud olevat asjakohased saksa sõna *über* analüüsiks, samuti on nende abil seletatud sõna *üile* tähendusi (Veismann 2004). Anatol Kreitzer (1997) on nimetanud neid relatsiooni tasandi skeemideks, mis vastanduvad komponendi tasandi skeemidele.

Nende kolme perspektiivi alusel tekivad tähendused, mis võivad konkretiseeruda nii ruumi, aja kui ka abstraktses valdkonnas. Seejuures võib orientiir (LM) olla mõistetud kas (pealis)pinna, ala või (üldiselt) kohana (vt ka Ene Vainiku väliskohakäänete käsitlust (Vainik 1995: 57–81) ja Veismann ilmumas).

2.1. TEE perspektiiv

Skeemkujutlust TEE perspektiivist vaadates tuleb esile ühe objekti (tähistatud kui trajektor, TR) liikumine teise (vaadeldav kui orientiir, LM) suunas. See tähendab, et LM-entiteediks on koht, pealispind või suund, mille poole TR-entiteet liigub (näited 2a–c).

(2)

- a. AJA1990\pp0058 „Maaroos pidanuks sõlmima lepingu, tooma selle mulle **laua peale** ja ma oleks selle toimetanud fondi ja asi oleks okay,” teab Padjus.
- b. AJA1990\ml0098 Oma kollase värviga kutsub ta ristõielisi ründavaid kärbseid, maakirpe, liblikaid **enda peale** ja kahjurid jätavad aedvilja kahjustamata.
- c. HAR .. lätt otsõ edesi **Kasa pääle** tõne tule siijaq kool'imaja ..

2.2. KATMISE perspektiiv

Skeemkujutluse KATMISE perspektiivi järgi TR-entiteet paikneb LM-i peal (või liigub sinna) ja varjab sellega LM-entiteedi (näide 3a ja 3b). KATMISE perspektiivi puhul on tegemist nn sisemise, mitte absoluutse asetusega – objektid ei paikne mitte vertikaalsel teljel ülestikku, vaid on asetatud teineteise suhtes. Katmine võib tähendada ka kokkulangemist (näide 3c, kus TR (*meie*) ja LM (*pilt*) ei satu kokku) või hõlmamist (näide 3d).

(3)

- a. AJAE1980\stat0484 Kušeti taga seinal oli selgelt näha hiljem **peale** kleebitud vähempleekinud 30x30 sm suurune tapeediruut.

- b. AJAE1990\ep0161 Igal õhtul lasi ta lumel endale vaiba **peale** tõmmata ja jäi norinal magama.
- c. AJA1990\ol0389 Üks soomlanna pildistas, õnneks meie **peale** ei jäänud.
- d. AJA1990\ol1668 Selle vajaduse rahuldamiseks on kogu Lasnamäe **peale** vaid kaks võimalust.

Abstraktses valdkonnas avaldub KATMISE perspektiiv näidetes (4a–c). Näites (4a) hõlmab hinne viis kogu tööd, näites (4b) peab üht konservi jaguma neljale inimesele, st üks konserv „katab” nelja vajadused (vrd näide 3d), näites (4c) valdab või hõlmab halb tuju lausujat tervenisti. Et meie mõtlemine abstraktses valdkonnas toetub just nimelt skeemkujutlusele, mis aitab abstraktset konkreetse kaudu mõista, on näha ka sünonüümidest, mida näidetele (4b–c) anda saab: *konserv katab nelja inimese vajaduse, halb tuju valdab* – me ei saagi neist protsessidest muul viisil kõnelda kui hõlmamise terminites.

(4)

- a. TUD Tegin kontrolltöö **viie peale**.
- b. AJA1990\ml0144 Päevas sööme nelja **peale** kaks konservi ja joo-me Isostari.
- c. TUD Halb tuju tuli jälle **peale**.

2.3. VERTIKAALNE perspektiiv

VERTIKAALSE perspektiivi järgi paikneb TR kõrgemal kui LM; entiteedid TR ja LM on üksteise otsas või järgnevad teineteisele vertikaalsel teljel (näide 5). Kui üks objekt paikneb absoluutses asetuses (st vertikaalsel teljel) teise peal, siis annab teine esimesele ka toetuspunkti või -aluse. On ju üsna igapäevane kogemus, et kui asju üksteise peale laotakse, on alumised pealmistele toeks, pealmised aga avaldavad alumistele survet (vt näide 7).

- (5) AJA1990\pp0079 Hälli alumine osa oli nagu hällid ikka, kuid meie hällile oli **peale** tehtud kõrgendus, et laps püsti tõustes üle ääre ei pudeneks.

VERTIKAALSE perspektiivi iseloom tuleb kõige selgemalt välja abstraktsete näidete juures, kus perspektiivist tulenevalt hakkab tööle nn skaala tähendus (seostub mõistemetafoori(de)ga ÜLEVAL ON PAREM, ROHKEM,

TUGEVAM jne (mõistemetafooride kohta vt Lakoff, Johnson 1980)) (näide 6a). Eesti kirjakeele korpusest saadud lausete seas oli ülisage *peale* kasutus tähenduses ‘lisaks, juurde’ (mille aluseks on mõistemetafoor ÜLEVAL ON ROHKEM). Seda illustreerib näide (6b).

(6)

- a. AJAE1980\tat0763 Koosolekul jäi *peale* seisukoht, et rühm ei tegutse ilmtingimata opositsioonina.
- b. AJAE1990\ep0023 Täpselt samuti ei kao kunagi vajadus küberkohvikute järele, kus *peale* joomise-söömise on võimalik ka natuke tööd teha, arvab Chan.

VERTIKAALSES perspektiivis avalduv skeemkujutluse funktsionaalne toe element tuleb esile ka abstraktse valdkonna näidetes (7a–b).

(7)

- a. AJAE1990\stak0093 Keegi vastutust terroritegude eest enda *peale* ei võtnud, kuid politsei kahtlustab Iiri Vabariiklikku Armeed (IRA).
- b. AJA1990\pp0063 Sisekujunduse kohta arvab kunstnik, et see ei tohi ennast *peale* suruda.

2.4. *peale* aja valdkonnas

Loetlen *peale* tähendused aja valdkonnas EKSS-i järgi, ja vaatlen seejärel, kuidas neid skeemkujutluse kolme perspektiivi kaudu seletada. EKSS ütleb esmalt, et sõna *peale* kasutatakse postpositsioonina „viitamaks teatud ajale, millele miski jääb, jäetakse v. mille jooksul miski toimub v. muutub. *Ära jäta kõiki toimetusi õhtu peale. Sõit jääb paraku öö peale. Väitekirja kaitsmine lükkus sügise peale. Küll päeva peale ilm paraneb. Öö peale läks ilm paremaks.*” (EKSS IV, 2: 215).

EKSS-i näiteid saab seletada KATMISE perspektiiviga nii, et tegevuse aeg langeb kokku mingi mainitud ajaga. Kõikide näidete tulevikusuunalisus viitab ka TEE perspektiivile – toimub mingi muutus aja vältel. Lisaks tuleb ajavaldkonna kasutuse teket selgitada mõistemetafooride abil – tege- mist on liikuva vaatleja metafooriga, kus liikuva vaatleja suund on tulevikku, LM-ina määratletakse mingi tuleviku aeg või sündmus, TR-ina aga koos vaatlejaga tulevikku kanduv tegevus (lähemalt metafooridest aja mõistestamisel eesti keeles vt Veismann 2001).

Siinses artiklis huvikeskmes oleva kasutuse kohta tähenduses ‘pä-rast’ ütleb EKSS: „prep. [part.], van. ka [gen.] pärast (ajaliselt). *Peale lõunat. Mõni aasta peale sõda.*” (EKSS IV, 2: 216). Skeemkujutluse perspektiive vaadeldes saab tõmmata paralleeli tähendusega ‘lisaks’ VERTIKAALSE perspektiivi juures. Sündmuse või ajaiühikuid (nt aastaid) lisatakse justkui üksteise peale. Niisiis toimib siin VERTIKAALNE perspektiiv koos mõistemetafooriga ÜLEVAL ON ROHKEM. Omapäraseks teeb selle kasutuse asjaolu, et aega lisatakse vertikaalsel teljel, aja mõistestamisel on üldiselt kasutusel horisontaalne telg (vt Veismann 2001). Sellest, kuidas vertikaalset telge saab kasutada tavapäraselt horisontaalsete protsesside mõistestamisel, on kirjutanud rootsi keele näitel Lena Ekberg (1995).

Ajalistest kasutustest on EKSS-is teisel kohal toodud „postp. [elat.] millestki alates a. (ajaliselt). *Hommikust, eilsest peale on sadanud. Sellest ajast peale.*” (EKSS IV, 2: 216). Tuleb tunnistada, et seda kasutust on skeemkujutluse perspektiividest lähtudes kõige keerulisem seletada, ilmselt on aega sel viisil mõistestades segunenud liikuva vaatleja metafoor (see seletab elatiivi, vaatleja on lahkunud mineviku aja või sündmuse juurest) ja *peale* skeemkujutluse VERTIKAALSEST perspektiivist tulenev lisamise tähendus. Ent sedavõrd kompleksse mõistestuse puhul kipub seletus paratamatult jääma spekulatiivseks.

3. Kokkuvõtte sõna *peale* tähendustest

Nagu nägime, realiseeruvad kõigi kolme perspektiivi tähendused nii ruumi, aja kui abstraktses valdkonnas. Siiski tuleb mõõnda, et ruumi valdkonnas on nende skeemkujutuslik taust hõlpsamini seletatav kui aja või abstraktses valdkonnas, kus võib toimuda perspektiivide segunemisi omavahel ja mõistemetafooridega. Kõige segasemaks jäi praeguse uurimuse jaoks küsimus, mil viisil seletada ajalisi kasutusi tähenduses ‘millestki alates’. Seevastu *peale* tähenduses ‘pä-rast’ on skeemkujutluse VERTIKAALSE perspektiivi põhjal üsna hõlpsasti käsitletav. Mis võiks seletada ka tõsiasja, et keelekorralduslikult „eksimus” on võrdlemisi laialt levinud. Sõna *peale* otsingu tulemused portaalis Neti.ee on esitatud tabelis 1.³

³ Vastuseid otsingule oli muidugi nii *peale* kui ka *pärast* päringule palju rohkem, jagasin tähendusgruppidesse neist esimesed (vastavalt 175 ja 100). Mind huvitas vaid üldine tendents erinevate kasutuste suhtes, mitte täpne statistika kogu vastusesaagi kohta.

Tabel 1. Sõna *peale* kasutused Internetis

Tähendus	Hulk	Protsent
‘pära st ’	78	44,6%
muu	97	55,4%
Kokku	175	100%

Teades eelnevast (ptk 2), kui palju võimalikke, erinevates valdkondades realiseeruvaid tähendusi on sõnal *peale*, näib suhe 44,6% ühtlaadi kasutust tähenduses ‘pärast’ (mida võib eelneva analüüsi järgi nimetada aja valdkonnas realiseerunud lisaks-tähenduseks – vertikaalses perspektiivis n-ö lisatakse aega või sündmusi üksteisele) kõikide teiste 55,4% vastu muljetavaldavalt palju.

4. Diskussioon *peale* ja *pärast* suhte üle

Sõna *pärast* ei ole nii polüseemiline kui *peale*. Tema peamised tähendused EKSS-i järgi on ajalise järgnevuse tähendus (näide 8a) ja põhjuslik tähendus (näide 8b) (sõna *pärast* tähenduste kognitiivsemantiline analüüs alles ootab järke, seepärast toetun EKSS-ile).

(8)

- a. **Pärast** tormi ja pikki vihmasadusid saabus 15.01 karge hommik.
- b. Udu **pärast** jätsime „Trolliseina” juures käimata, kuigi sinna oleks teinud veel ainult sada kilomeetrit tiiru.

Neti.ee otsing andis tulemuseks selgelt ajalise järgnevuse tähenduse ülekaalu sõna *pärast* kasutustes (vt tabel 2).

Tabel 2. Sõna *pärast* kasutused Internetis

Tähendus	Hulk	Protsent
‘ajaline järgnevus’	80	80%
‘põhjus’	15	15%
muu	5	5%
Kokku	100	100%

Kuid siinses artiklis huvitab mind arvulistest näitajatest enam sisuline seos, mis neid kaht kaassõna ühendab. Ja selleks väidan ma olevat just aja ja põhjuslikkuse tiheda seose. Grammatiseerumisahel RUUM > AEG > PÕHJUS on maailma keeltes laialt levinud, näidetena sellest on Bernd Heine ja Tania Kuteva raamatus „World lexicon of grammaticalization” teiste hulgas ka eesti keele sõnad *pärast* ja *kuna* (Heine, Kuteva 2002: 291). Sõna *peale* puhul on aeg ja põhjus raskesti lahutatavad (vt 9a–c). Üks sündmus toimub nii teise järel kui ka teisest ajendatuna, sünonüümideks on nii *järel* kui *tõttu*.

(9)

- a. AJAE1980\tat0618 Muuseumi kutsumise **peale** tuli Tallinnast kohale arheoloog Heiki Valk.
- b. AJAE1990\stak0231 Tõsine pangaröövel oleks igatahes selle **peale** solvunud ja ära läinud.
- c. Uksekella helina **peale** tuli kass peidust välja.

Sõna *pärast* põhjuslik tähendus on kaugemale arenenud, sellest on saanud ajalisest järgnevusest sõltumatu tähendus. Olles ilmselt grammatiseerunud ruumisõnast *pära* võib öelda, et sõnal *pärast* sama hästi kui puudub tähendus ruumilises valdkonnas, täpsemalt – substantiivi *pära* (ja selle elatiivi vormi) kasutus on harv ja vananenud, st grammatiseerumisahela algusots on ähmastunud. Sama võib siiski väita ka *peale* kohta – ehkki *pea* koos oma väliskohakäändeliste vormidega on tavakasutuses, on nende seostamine grammatilise sõna *peale* tähendustega kõnelejale võrdlemisi tavatu (kuigi võimalik). Huvitava näitena võib tuua katse, kus katseisikutel (tudengikandidaadid) paluti leida tekstist kõik kehaosanimetustest pärinevad, kuid enam mitte kehaosa tähistavad sõnad (kokku 10 sõna).⁴ Fraas *selle peale ütles* oli selgelt kõige halvemini leitud (= kehaosaga seostatav?), 103-st katseisikust oli selle ära märkinud 22 (21%). Üsna halvasti leiti ka kaassõna *pihta* (fraasis *viskas teise pihta liiva*), kuid seda seostas sõnaga *piht* 50 isikut (48%). Neile järgnesid sõnad/fraasid *käe kõrval* (leiti 60 korral, st 58%), *kõrval pingilt* (leiti 59 korral, st 57%) ja *Toomemäe küljel* (leiti 66 korral, st 64%).

⁴ Katse väljamõtlemise ja läbiviimise eest olen tänulik Ilona Tragelile.

5. Kokkuvõte

Artiklis näitasin, kuidas sõna *peale* tähendusi-kasutusi saab seletada ühe skeemkujutluse kolme perspektiivi kaudu. Nendeks perspektiivideks leidsin olevat TEE, KATMISE ja VERTIKAALSE perspektiivi. Seejuures võib üks ja sama tähendus avalduda nii ruumi, aja kui ka abstraktses valdkonnas.

Uurides sõna *peale* tähendusi kognitiiv-semantiliste vahenditega, sai selgeks, et kirjakeele normist kõrvale kalduva tähenduse 'pärest' sage esinemine tavakeeles on seletatav skeemkujutluse VERTIKAALSE perspektiivi kaudu ja võrreldav tavapärase lisamise tähendusega abstraktses valdkonnas. *peale* ja *pärest* semantiliste alade kohatine kattumine on seletatav ka ajalise ja põhjusliku järgnevuse tiheda seosega inimese kogemuses.

Kirjandus

- Ekberg, Lena 1995.** Deriving the lexicon. Cognitive operations on the vertical axis. – Papers from the XVth Scandinavian Conference of Linguistics, Oslo, January 13–15, 1995. Ed. by Inger Moen, Hanne Gram Simonsen, Helge Lødrup. Oslo, 102–112.
- EKG I** = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- EKSS** = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. I–VI. 1988–. Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Enn Veldi 2003.** Eesti-inglise keeleteaduse sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Gibbs, Raymond W. Jr., Herbert L. Colston 1995.** The cognitive psychological reality of image schema and their transformations. – Cognitive Linguistics 6–4, 347–378.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.
- Johnson, Mark 1987.** The Body in the Mind. Chicago: University of Chicago Press.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002.** Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kreitzer, Anatol 1997.** Multiple levels of schematization. A study in the conceptualization of space. – Cognitive Linguistics 8–4, 291–325.
- Kährrik, Kaja 2001.** Getting down to 'downs': some observations about the Estonian verb-particle constructions with *alla* and *maha*. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Ed. by Ilona Tragel. (= Tartu ülikooli

- üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 48–70.
- Lakoff, George 1987.** *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.* Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Mark Johnson 1980.** *Metaphors We Live By.* Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987.** *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Prerequisites.* Stanford: Stanford University Press.
- Lindström, Liina, Varje Lonn, Mari Mets, Karl Pajusalu, Pire Teras, Ann Veismann, Eva Velsker, Jüri Viikberg 2001.** Eesti murrete korpus ja kolme murde sagedasema sõnavara võrdlus. – Keele kannul. Pühendus- teos Mati Erehti 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Koostanud ja toimetanud Reet Kasik. (= Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu, 186–211.
- Mandler, Jean Matter 1992.** How to build a baby II. Conceptual primitives. – *Psychological Review* 99, 587–604.
- Meex, Birgitta 1997.** The Spatial and Non-Spatial Senses of the German Preposition *Über*. – Polysemy in Cognitive Linguistics. Ed. by Hubert Cuyckens, Britta Zawada. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1–36.
- Palmeos, Paula 1973.** Eesti keele grammatika II. Neljas vihik. Kaassõna. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Rauh, Gisa (ed.) 1991.** *Approaches to Prepositions.* Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Tyler, Andrea, Vyvyan Evans 2003.** *The Semantics of English Prepositions.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Vainik, Ene 1995.** Eesti keele väliskohakäänete semantika kognitiivse keeleteaduse vaatenurgast. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Vandeloise, Claude 1991.** *Spatial Prepositions. A Case Study from French.* Chicago and London: University of Chicago Press.
- Veismann, Ann 2001.** On the conceptualization of time in Estonian. – *Papers in Estonian Cognitive Linguistics.* Ed. by Ilona Tragel. (= Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 22–47.
- Veismann, Ann, Ilona Tragel, Renate Pajusalu 2002.** Eesti keele põhisõnavara operaatoritest. Katseid verbide ja kaassõnadega. – Tähendusepüüdja. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Toimetanud Renate Pajusalu, Tiit Hennoste. (= Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3.) Tartu, 312–328.
- Veismann, Ann 2004.** Sõna *üle* tähendustest. – *Keel ja Kirjandus* 10, 762–777.

- Veismann, Ann.** Konstruktsioonid sõnaga *peale*. – *Finest Linguistics. Proceedings of the Annual Finnish and Estonian Conference of Linguistics* Tallinn, May 6-7, 2004. Ed. by Krista Kerge, Maria-Maren Sepper. Tallinn: TLÜ Kirjastus. Ilmumas.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1923 [1869].** Eesti-saksa sõnaraamat. Kolmas muutmatu trükk (teisest, dr Jakob Hurt'i poolt redigeeritud väljaandest). Sissejuhatusega varustanud Albert Saareste. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Zelinsky-Wibbelt, Cornelia (ed.) 1993.** *The Semantics of Prepositions. From Mental Processing to Natural Language Processing.* Berlin; New York: Mouton de Gruyter.

Estonian *peale* ‘on, onto’ and *pärast* ‘after’

Ann Veismann

This article presents an analysis of the various meanings of the Estonian adposition and adverb *peale* ‘on, onto’, one of the most polysemous grammatical words in Estonian. The article shows how the various meanings of *peale* form a motivated semantic network. When describing the meanings of *peale*, the authors refers to the notion of image schema (Johnson 1987). The meaning of *peale* can best be analysed in terms of an image schema which opens up three aspects – PATH, VERTICALITY, and COVERING. The paper also examines why *peale* has developed a meaning synonymous with the adposition *pärast* ‘after’ (although it is not acceptable in standard written language, it is very common in speech). The findings suggest that the VERTICALITY aspect provides an explanation for this kind of uses in the temporal domain.

Keywords: cognitive semantics, polysemy, adpositions in Estonian